

Simonyi Ágnes

SZALAI JÚLIA: URAM! A JOGAIMÉRT JÖTTEM! – ESSZÉK, TANULMÁNYOK

Új Mandátum könyvkiadó, Budapest 1998

Utazás térben és időben. Szalai Júlia kötetbe gyűjtött írásait olvasva végigjárjuk a magyar szociológia egyik meghatározó vonulatának elmúlt két évtizedét, a különböző problémaköröket – a jóléti állam témáit, „utazunk” az egészségügyben, az oktatás és az iskolák világában, a szociális gondoskodás intézményrendszerében és a társadalompolitika tudományos és politikai műhelyeiben. Közben a könyvből egy élettörténet, egy generációs történet és a szociológiatörténet egy vonulata bontakozik ki. Nemcsak Szalai Júlia előszavából, amely személyes és generációs fejlődéstörténetének fordulatairól, a tudományos megismerés gazdagodásáról, meggyőződésekről és elbizonytalanodásról, a tudomány és a politika határterületein működő kutató lehetőségeiről és korlátairól még nagyon friss, a felismerések öröme és fájdalmát előtáró írás, s amely már most is fontos politika-, társadalom- és tudománytörténeti forrás a rendszerváltáshoz vezető folyamatok megértéséhez. De a kötetbegyűjtött esszék és tanulmányok tematikájából, a leírtakat megalapozó kutatások történetéből, a megjelenések időpontjából, helyéből is feltárul egy tudni és hatni akaró társadalomkutató pályája.

Az írások első megjelenését felsoroló utolsó két oldal is kis tudománytörténeti adalék arról, ahogy a szociológiai és más kutatóintézeti kiadványok, a Világosság és a Kritika mellett, megjelennek – ’89-től – az új folyóiratok, a Századvég, az Esély, a Holmi, a BUKSZ, a 2000, mint fórumok, ahol a kötet címét adó jogok mellett lehetett érvelni.

Magam egy hosszú vonatúton olvastam, tőlünk Európa (egyik) szívébe, meg onnan vissza hozzánk. Ahogy suhantak el az európai tájak, úgy nyertek értelmet Szalai Júlia eddigi munkájában a különböző tanulmányok, mint egy életút álmásai, úgy láttam a különböző témákat és kutatásokat párhuzamos síneken futni, összetalálkozni, váltani, állomásokon összegződni.

A könyv első tanulmánya is „utazás”, a jóléti állam kialakulásával foglalkozó fiatal szociológusként Szalai Júlia az angol jóléti állam eredetét vizsgálja. Az 1981-ben megjelent „Radikális idők, radikalizmus nélkül. A viktoriánus korszak gazdasági, társadalmi, szociálpolitikai változásainak előtörténete” címmel a szociálpolitika, a szegénypolitika, a társadalombiztosítás alapfogalmait és történetét írja meg. A „gazdasági szerkezet forradalmi változását megelőző, megalapozó társadalmi bomlás- és bontakozásfolyamatok”, a „szegénység társadalmi jellegének felismerése”, „az ipari forradalom szélsőséges, individualista-liberális berendezkedésének helyébe a ’társadalmi biztonságot’ jelszavául választó, a kötelező és általános társadalombiztosítási rendszeren alapuló, kiterjedt gazdaság- és szociálpolitika” témái már itt kijelölik azt a tengelyt, amely körül mindmáig szerveződnek munkái.

És állomás a kötetben utolsóként közölt esszé is Szalai Júlia pályáján. Ebben a roma társadalom kényszerasszimilációs zsákutcájával foglalkozva az elmúlt két

évtizedben egyenlőtlenségekről, kialakulásukról, társadalmat romboló hatásmechanizmusukról kimunkált teljes történeti, szociológiai, szociálpolitikai érvkészletével lép fel a szociális és kisebbségi jogok összecsúsztatása ellen, és sürgeti a szociális jogok újragondolását:

„E jogok alapja ma a rászorultság. A rászorultság elvének mind markánsabb érvényesítése pedig – mint írtam – mind markánsabb kirekesztéshez vezet. Egyre körvonalazottabb a szegények „másik Magyarországa”, s e „másik Magyarország” társadalmában egyre világosabb a roma kisebbség többsége. Igen sürgető tehát, hogy szembenézzünk a fenyegetéssel: ha a szociális jogoknak nem adunk az állampolgári hovatartozás elvéből levezetett univerzális tartalmat, akkor növekedhet ugyan az adójövedelmek elosztásának hatékonysága, de az ár a kettős norma- és szabályrendszer intézményesülése. A kettős intézményrendszer körül pedig két világ formálódik, amelynek együttélése mindinkább ellehetetlenül. S így előbb-utóbb szertefoszlanak a polgári demokrácia megteremtéséről szőtt álmaink – a halogatás révén az ország visszafordíthatatlan etnikai-szociális kettészakadásával kell majd szembesülnünk.”

Keserű szavak a kötet zárómondataiként egy 1998-as Népszabadság-beli esszéből.

E két tanulmány között a kötet tematikusan csoportosítja azoknak a szerteágazó, mégis összetartó elemzéseknek a legjavát, amelyeket Szalai Júlia a nyolcvanas évektől napjainkig készített a szegénység, a munkahelyek és a munka integráló funkciói és funkciózavarai, az óvoda-, az iskola-, az egészségügy, a társadalombiztosítás és a szociálpolitika „reform”-ja majd átalakítása/átalakulása témáiban. Az egyes kutatási területeknek szentelt fejezetek a nyolcvanas évek elejének-közepének tanulmányaival, kutatási tapasztalataival indulnak. Ezeket a szerző a kilencvenes évek elején az új politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok közepette feltáruló új tényekkel és összefüggésekkel konfrontálja, gazdagítja. A nyolcvanas években a szociálpolitika „reformálmairól”, a társadalombiztosításról készített szociológiai-szociálpolitikusi tanulmányok kilencvenes évek eleji nyomát és utóéletét a szerző politikusi kitérőjéről szóló előszó-beszámolójából ismerhetjük meg. Az utolsó fejezet pedig a kilencvenes évtized terméke: a mindezen kutatói, szociálpolitikai és politikai tapasztalatokat integráló írások együttese, a minderről gondolkodó, a minderre hatni akaró társadalomtudomány és a társadalomkutató lehetőségeinek és korlátainak folyamatos elemzése.

A szerző jó szemű és érzékeny szociológus, gyorsan ismeri fel az új társadalmi jelenségekben a lényeges átrendeződést jelzőket. Az elsők között ír – hogy csak néhány példát említsek – az önkéntes munkák megjelenéséről, társadalmi jelentőségéről és a szociális szolgáltatások ily módon is végbemenő modernizációjáról, a növekvő gyerekszegénységről vagy a munkaerőpiac átrendeződéséről a korai nyugdíjazás és az ehhez fűződő különféle érdekeltségek kapcsán. Módszeresen, széleskörű empirikus kutatásokkal térképezi fel a nyolcvanas évektől és követi a kilencvenes években is a mélyülő társadalmi válságjeleket kórházak, óvodák, iskolák mindennapjaiban. A szerteágazó ismereteket pedig elméleti és történeti áttekintőképességgel imponálóan rakja társadalompolitikai, politikai érdekviszonyok összefüggéseibe már a nyolcvanas évektől.

Szalai Júlia, azok közé a társadalomtudósok közé tartozik, akiket szociális és szociológiai érzékenysége egyaránt ösztönöz empirikus kutatásokra és a nemzet-

közi szakirodalom átgondolására, s legjobb, időtálló gondolatokat és felismeréseket nyújtó teljesítményei azok a különböző szociológiai módszerekkel nyert tapasztalatokat és tudásokat ötvöző tanulmányai, mint a társadalombiztosítás történetével és érdekviszonyaival, az iskola választójával, a szegénység és hatalom kérdéseivel, az egészségügy társadalmi feszültségeivel vagy a kisebbségek kényszerasszimilációjával foglalkozóak.

A hazai szegénység tényleges nagyságának és jellegének kutatása terén végzett munkái a létminimum-számítások ellentmondásaitól, ill. a sajátos hazai jövedelmi viszonyok mellett rejtetten maradó egyenlőtlenségek feltárásától indulva mutatják ki, hogy mind a háztartás-, mind a jövedelemstatistikák jelentőségénél kisebb súllyal tüntetik fel a hetvenes, nyolcvanas években a „második” gazdaságot. „Nemigen jelenítik meg például – a mezőgazdaságon kívüli – építőipari, lakástermelési, ipari, szolgáltatási második gazdaságot (amely nemcsak jövedelmeket oszt el újra, hanem termeli is azokat), de nem képesek követni a lakosság életviszonyaiban oly fontos szerepet játszó, családon belüli, generációk közötti transfereket sem.” (43. old.) E figyelmen kívül maradó mozzanatokból viszont újabb és más típusú egyenlőtlenségek születnek, s a szegények szegénységének „egyik legmarkánsabb jele, hogy mind szűkös pénzszerzési lehetőségeik, mind napi gazdálkodásuk, mind fogyasztásuk elkülöníti őket a többségtől...” – írja az 1990-es „Szegénység és létminimum” c. tanulmányban. (43. old.) Sajátos és sürgető feladatnak látja a cikk írásakor már letűnt szocializmus gazdasági-társadalmi válságából fakadó szegénység és a „nekiinduló irányváltás népes társadalmi csoportokat ellehetetlenítő hozadékának” együttes szociálpolitikai kezelését. (48. old.)

Egy évvel később a kérdésben már heves viták közepette ír a „rég” és „új” szegénységről, a „második gazdaságra épülő kvázi-polgárosodás világából kimaradtakról” és a „modernizáció újszerű lehetőségeiből kizártakról”. Mái kényelmetlen kérdéseket tesz fel: „Vajon síkra lehet-e, síkra kell-e szállni átfogó és átgondolt társadalompolitikai programokért? Ha igen: van-e alternatívája a rossz emlékü „központi gondoskodás” visszacsempészésének? Vannak-e vajon olyan szolidariztikus potenciáljaink, amelyek újfajta együttélési viszonyok és új közösségi szabályrendszerek kimunkálásának alapját adhatják, úgy azonban, hogy a szegénységgel szembeni szociálpolitikai védelem mégse váljék az állami diktátumok túlburjánzásának újabb kiindulópontjává?” (51. old.)

A kilencvenes évek közepének „Hatalom és szegénység” c. esszéjében viszont tényként (Sz. J. kiemelése) állapítja meg, „hogy a szegénység kérdése csaknem a rendszerváltás pillanatában lekerült a komolyan megtárgyalandó politikai kérdések listájáról.” (55. old.) A szegénység kérdése depolitizálódott, a létező szocializmus rendszerkritikájának e sarkalatos pontja az új politikai és társadalmi viszonyok közepette úgy vesztett teret és úgy „technicizálódott”, hogy közben tárgya, a szegénység nőtt: „...a kérdést illető politikai diskurzus hiánya felhívhatja a figyelmünket a szegénység körüli érdekviszonyokra: ... Nem csupán ártatlan csendről van szó, hanem érdekvezéreltről: amíg a szegénység kérdése csupán elosztás-technikai kérdés marad, addig nem merül fel az állam (így tehát végső soron a hatalom) feletti kontroll problémája – márpedig a szegénykérdésről érdemi fontosságú a hatalomból való részesedés taglalása nélkül nemigen mondhatunk. Azaz a csend a hatalmi status quo csendje, s ettől megint csak jobb félnünk, ha vannak

aggodalmaink a liberális demokrácia intézményeinek megszilárdulását, pontosabban, autokratikus viszonyok lassú visszarendeződését illetően.” (56. old.) A tanulmány „az államtalanítás újkeletű csapdái” című fejezetében Szalai Júlia korábbi rendszerkritikai elemzéseinek színvonalán mutatja fel a kilencvenes évek ellentmondásosságát: „Miközben feltartóztathatatlan az egykori túlcentralizálást felváltó decentralizálási láz, jottányit sem csökkent az állam centralizált alapjaiért folyó verseny.” (64. old.) A korábbi évtizedekben kiépülni nem tudó piac és a független magántevékenységhez szükséges stabil tőkefedezet hiányában szükségszerűnek látja, hogy az állam gazdasági beavatkozásával segítse a magántőke gyarapodását és azt is, hogy az önszerveződés igényét kielégítő, nagy számban szerveződő civil szervezetek is fokozottan igénylik állami, bürokratikus elismerésüket. „Az állami modernizáción keresztül vezető” magánpiac-teremtés Szalai Júlia szerint olyan, „lassan körvonalazódó hallgatólagos új kiegyezés”, amelynek a szegények a kárvallottjai. Az új legitimációs elv, az, hogy „közforrásokból való részesedésre az kap jogot, aki fenntartásukhoz magán erővel hozzá is járult” egy „második rendbe” különíti el a szegényeket. A szerző szerint ez a gyors ütemben kiépülő szegénypolitika, a helyhatóságok tisztségviselőinek ítélkezésére bízott egyedi segélyezés, a patriarchális függés, az elemi megélhetés érdekében lemondás az autonómiára való jogról osztatlan érdeke mind az állami bürokráciának, mind az állami juttatásokért vívott harcot szűkíteni kívánó valamennyi társadalmi csoportnak. (65–66. old.)

Szalai Júlia rendszerkritikájában a nyolcvanas években nagy hangsúlyt kaptak az oktatás és az egészségügy társadalmi jellegzetességei is, az, hogy intézményeik elbürokratizálódtak, a társadalmi előnyök és hátrányok hatékony újratermelésének eszközeiként funkcionáltak, miközben számos megoldatlan és kezeletlen szociális probléma (kisebbségi kérdés, idősgondozás stb.) lecsapódásának helyszínéivé váltak. E témákkal a kötet második negyedében helyet kapott írások foglalkoznak. A kibontakozást az anyagi források megnyitásában, a különböző tulajdonosok által biztosított működés törvényes garanciáiban, valamint a leszakadó régiókat és társadalmi csoportokat felzárkóztató újraelosztási programokban látta. Ezekre még mindig várva – úgy tűnik teljes joggal.

Az egészségügy privatizálásától sem vár új befektetőket és új tőkeforrásokat, a tulajdonviszonyok átalakításának hangos követelése mögött 1991-ben „egy több évtizedes 'latens privatizáció' nyílttá tételét és (...) kialakult erőviszonyainak intézményes elismertetését” látja. „Ennyiben pedig nem elsősorban a piaci hatékonyság gazdasági összefüggéseiről, hanem a rendelkezési jogok újrafelosztásának hatalmi kérdéseiről van szó.” (Sz. J. kiemelése, 228. old.)

A hazai egészségügy átalakulásának biztatóbb fejleményét látja viszont az alapítványok megjelenésében. Ezek révén ugyanis „a korábban informálisan jelenlevő egészségügyi 'háttérgazdaság' felszínre került, önálló szervezeti keretet és saját arcot öltött. (...) Az alapítványok révén alternatív mobilitási pályák nyílnak meg (...), nekik köszönhető új gyógyítási és szolgáltatási ágak megjelenése, jelentős korszerű szaktudás felhalmozása, modern eszközök és gépek meghonosítása, továbbá a rések megnyitása az egészségügy „tegnap” még zárt és merev irányítási és szervezeti rendszerén” (240–241. old.)

A magyar egészségügy és a lakosság egészségi állapotát elemző szerteágazó kutatásokról szóló tanulmányok mellett Szalai Júlia egészségszociológiájának

egyik legérdekesebb írása a szociálpszichiátria dilemmáival, a szociális medicina korlátaival foglalkozó 1987-es esszéje. „Szükségszerű-e a betegség és a kiszolgáltatottság összefonódása, lehetőségek-e olyan társadalmi viszonyok, amelyek mellett a gyógyítás a hatalmi mozzanattól megfosztott szakmai tevékenységgé válik?” – kérdezi. (207. old.) A szociálpszichiátriai megközelítésnek épp azt tudja be érdeméül, hogy nem megkérdőjelezi a gyógyítás orvosi szakmaiságát, hanem felveti az egészségügy intézményeiben megtestesülő hatalmi mozzanatok elválasztását a szaktevékenységtől. A teljes társadalmi átalakulásra építő radikális szociálpszichiátria azonban Keleten és Nyugaton egyaránt beszorul a szakdiszciplináris keretek, az egészségügy falai közé, s társadalmi alapcéljaitól megfosztva „az egészségügy hatalmi pozíciójából kell kezét nyújtania a hatalomból kiszorítottak felé”. De az igazán nagy veszélyt a következőkben látja a szerző, „minthogy a szociálpszichiátria a betegséget annak emberi viszony-tartalmában kívánja gyógyítani (...) magukat e viszonyokat kell betegnek tekintenie s ekként definiálnia. (...) S a mikrokörnyezetre átvitt betegségfogalom csapdája, hogy éppen a betegségek társadalmi átértelmezése révén terjeszti ki a betegséghez kapcsolódó ítéleteket és stigmát – immáron a családra, a mikroközösségek egyéb formáira is.” (208–209. old.)

Szalai Júlia átfogó, nyolcvanas évekbeli rendszerkritikáit és a hozzájuk kapcsolódó reformelképzeléseket a kötet harmadik negyedébe beválogatott írások tartalmazzák. A kötet negyedik részében „Az újragondolás kísérletei” című fejezetben mintegy az előbbiek folytatásaként az új társadalmi, politikai viszonyok közepette új rendszerkritikák körvonalazódnak, s a kutató számára új társadalmi jelenségekkel kapcsolatos új kutatandó és elemzendő feladatok. A szerző továbbgondolja az 1945 utáni modernizációs kísérlet társadalmi következményeit, a felemás kispolgárosodás ellehetetlenülését, a közfogyasztás kontójára lezajló egyenlőtlen anyagi gyarapodást, a társadalmi integráció gyengülését – azokat a jelenségeket, amelyek a kilencvenes években az immár megváltozott körülmények között is hatnak.

Az „igazi” fordulat nélküli fordulat Szalai Júlia számára talán legfájóbb története a társadalombiztosításé. Ahogy a kötet elején egy korszak kezdetét köti a Németországban, majd Angliában bevezetett általános társadalombiztosításhoz, úgy számol le egy másik kor illúzióival a hazai társadalombiztosítás története kapcsán. A latens és látható politikai és gazdasági érdekütközések nyomán a létbiztonságot demokratikus kontroll alatt nyújtó önkormányzati társadalombiztosítás helyett, újkeletű sérelmeket és újabb történelmi igazságtalanságokat generáló rendszer jött létre – állapítja meg már 1992-ben, „A társadalombiztosítás változó érdekviszonyai” című tanulmányban. Az előszóban megfogalmazott önvád a „rendszerváltó farkasvakságról” lehet, hogy politikai szerepvállalását igen, de szociológiai elemzőképességét a kilencvenes években sem csorbította.

Végül az újragondolás kísérleteit átgondolva a recenzius hadd szálljon némi vitába a magyar szociológia közelmúltjáról és lehetőségeiről kifejtett írásnak nem is annyira tartalmi elemeivel, mint inkább rezignáltságával. A magam részéről is úgy gondolom, hogy a szociológia „közbeszéd-funkciója” nemcsak divat, lelkesedés vagy a Kádár-kor bürokratikus nyelve alóli kibúvó eszköze volt, hanem a hazai szociológiai legjobb hetvenes és nyolcvanas évekbeli teljesítményeihez kötődő, s azokat elismerő társadalmi jelenség volt. Hasonló közbeszéd-funkciója

nemcsak a szociológiának, hanem a magyar filmnek vagy popzenének is volt. Nyugat Európában a „harmadik út”, a „rugalmasság”, a „munka nélküli társadalom”, a „kizáródás-leszakadás-beilleszkedés”, „az alkalmazkodás és tudástőkék”, a „globalizáció” és még számos nagypolitikai és mindennapi tapasztalás kapcsán a média mindennapjaiban (újságmellékletekben és kerekasztaloknál) és a közbeszédben is ott a szociológia a maga kilencvenes évekbeli vitáival és eredményeivel (persze más diszciplínákkal, antropológiával, szociálpszichológiával, munkajoggal és másokkal együtt). Mint tudomány és mint szakma örülhetünk annak a társadalmi kontrollnak, amely a szociológia kilencvenes évekbeli produkcióját ilyen keményen minősíti figyelmével és a diskurzusokba való integrálással vagy mellőzéssel. Másokéval együtt Szalai Júlia munkái is azt jelzik, hogy szegénységről, egyenlőtlenségekről, munkanélküliségről, cigányságról, egészségügyről, nyugdíjról ismét csak a szociológia és a szociálpolitika nyelve jelenik meg a közbeszédben.

Helyreigazítás

A Szociológiai Szemle 1999/3. számában ismertetett „Szociológia – emberközelen” című kötet szerkesztői helyesen: Hanák Katalin és Neményi Mária.